

УДК [94(477):338.22] “1861/1917”

**КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПІДПРИЄМЦІВ
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ЩОДО МИТНИХ ТАРИФІВ НА ПРОМИСЛОВІ
ТОВАРИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)****І. О. Шандра****(Донецький національний університет, м. Вінниця)**

Розглянуто митні тарифи в Російській імперії пореформеного періоду з точки зору фінансово-виробничих інтересів представницьких організацій переважно українських губерній (з'їзди промисловців, сільськогосподарські товариства, біржові комітети, відділення Ради торгівлі й мануфактур), показано їх вплив на формування системи митного обкладення.

Ключові слова: представницька організація буржуазії; митна політика; з'їзд промисловців; сільськогосподарське товариство; біржовий комітет.

In forming of the system of the custom levying in the Russian empire in the second half of XIX th. – at the beginning of XX th. century an important role belonged to representative organizations of businessmen. In the article on the basis of the published and archived sources, printed organs of representative associations is given the analysis of all complication and antagonism of interests of different groups of bourgeoisie in relation to the rate of duty on the industry products (anthracite coal, coke, cast-iron, agricultural machines and instruments). It is certain, that the most conflict of interests took place between industrial and agrarian bourgeoisie, and also representatives of extractive industry and reprocessors. The probed period allowed to watch changes in the customs policy of the Russian empire from moderate to the greatest patronage measures of government, also pre-military and military time is distinguished as most difficult and indefinite in a custom question. In a conclusion it should be noted, that the reasons of custom confrontation in enterprise circles did not close only financially-sale aspects; the system of state administration, bits and pieces of feudal-serf orders were considered as the basis of economic and political instability in the country.

Key words: representative organization of bourgeoisie; customs policy; convention of industrialists; agricultural society; exchange committee.

“Інститут цей з однаковою міцністю існує і в культурних країнах світу, і в піщаних степах Сахари; як модернізований француз, так і напівдикий туареж однаково схляють голову перед митною розаткою”.

С. Соколовський (1916 р.)

Постановка проблеми. У сучасному світі країни намагаються розвивати різні напрями виробництва, водночас зберігаючи певну спеціалізацію та унікальність. Успішність цих процесів залежить від правильності обраної стратегії економічного розвитку країни, відповідної законодавчої бази та всіх необхідних дій уряду, у тому числі й митних заходів. Протекційна митна система завжди використовувалася для підтримки

© І. О. Шандра, 2015

вітчизняного виробництва, а режим вільної торгівлі дозволяв сформувати міцні конкурентоспроможні вітчизняні підприємства. Перед такою дилемою протекціонізму та фритредерства стояла російська влада в другій половині XIX – на початку XX ст. Складність правильності вибору зовнішньоекономічного курсу обтяжувалась ще й тиском на уряд різних галузевих груп буржуазії та їхніх представницьких об'єднань, які чітко відстежували непорушність власних корпоративних інтересів. Представницьким організаціям підприємців було дозволено подавати клопотання до владних установ, брати участь у їхній роботі з правом дорадчого голосу, надавати свої пропозиції до законопроектів. Протягом пореформеного періоду очевидною була непримиренна конфронтація між представницькими організаціями буржуазії в митному питанні: якщо об'єднання промислового характеру (наприклад, з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків) клопотали про його підвищення, то об'єднання торгового та сільськогосподарського спрямування (Київський та Одеський біржові комітети, Всеросійське товариство цукрозаводчиків, м. Київ) наполягали, що “митна охорона навряд чи належить до тих речей, для яких справедливий вислів: чим більше, тим краще”¹. Таке протистояння об'єднань ставило уряд у двозначне становище, коли одне з них представляло споживачів, а інше – виробників промислової продукції. Приймаючи сторону тих чи інших, уряд намагався балансувати між інтересами різних груп буржуазії, не забуваючи і про власні фінансові інтереси, стабільність валюти та зовнішньоторговий баланс країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Митна політика Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму протистояння різних груп буржуазії та їхніх представницьких організацій у вітчизняній літературі недостатньо висвітлена. На фактичні дані щодо впливу підприємницьких об'єднань на зовнішньоторгові процеси намагаємо у працях В. Крутікова, Т. Лазанської, В. Феценко². Цінними джерелами у відтворенні цілісної картини пореформеного періоду стали праці провідних учених імперського періоду (В. Литвинов-Фалинський, Д. Менделєєв, І. Озеров, П. Фомін, Г. фон Шульце-Гевєрниць), у яких автори намагалися проаналізувати всі “за” і “проти” фритредерства та протекціонізму³. Основою статті стали матеріали роботи найбільш представницьких організацій підприємців та їхніх друкованих органів (“Вестник сахарной промышленности”, “Горнозаводское дело”, “Промышленность

¹ Шульце-Гевєрниць фон Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России. – СПб. : Издание магазина “Книжное дело”, 1901. – С. 220.

² Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1992 ; Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999 ; Феценко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст. – К. : КНЕУ, 2003.

³ Литвинов-Фалинський В. П. Наше экономическое положение и задачи будущего. – СПб. : Типография В. Ф. Киршбаума, 1908 ; Менделєєв Д. И. Будущая сила, покоящаяся на берегах Дона // Северный вестник. – 1888. – № 11. – С. 1–16 ; Озеров И. X. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. – М. : Тип.-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1905 ; Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Харьков : Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1908 ; Шульце-Гевєрниць фон Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России. – СПб.–М., 1900. – 506 с.

и торговля”, “Торгово-промышленный юг”). На шпальтах останніх митне питання розглядалось у широкому контексті популяризації значення промислових досягнень для загального розвитку економіки та суспільства в цілому, а також у сподіванні “відсікти одну з найбільш шкідливих голів вітчизняної гідри економічних забобонів” щодо розвитку промисловості за рахунок сільського господарства⁴. У редакційній статті першого номера журналу “Промышленность и торговля” висловлювався намір поширювати в російському суспільстві “здорові економічні ідеї”⁵.

Мета статті. Митна політика як одна з центральних складових економічних заходів уряду Російської імперії у пореформеній період якнайкраще демонструє всю складність, взаємозв'язок і взаємообумовленість економіки та політики, процесів внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру. У роботі представницьких організацій підприємців питанню митних тарифів відводилось чільне місце, воно відображало фінансово-виробничі процеси в галузях, а також погляди різних груп буржуазії на означену проблему. Усі ці аспекти потребують детальнішого розгляду, оскільки пов'язані з багатьма фундаментальними процесами соціально-економічних перетворень пореформеної доби.

Виклад основного матеріалу. Навряд чи якесь питання економічного розвитку пореформеної Росії більше цікавило громадську думку та шпальти газет, ніж питання відповідності митних ставок на продукцію промисловості інтересам усього народного господарства. Митна політика була віддзеркаленням інтересів різних груп суспільства, а сухі цифри тарифів – своєрідною рівнодійною їхнього узгодження.

Середина XIX ст. характеризувалась поміркованими, навіть фритредерськими віяннями в митній політиці Російської імперії. З кінця 70-х рр. відбувається поступовий перехід до охоронної системи митного обкладення, який завершився високим тарифом 1891 р. Подібні коливання цілком відповідали загальноєвропейським віянням, проте на кожній країні позначилися по-різному. Укріплюючи митний захист, російський уряд спирався на досвід розвинутих держав, де прискорений розвиток національного виробництва досягався за допомогою протекційних заходів. У 1874 р. було заборонено безмитне ввезення рейок в Російську імперію⁶. У 1877 р. встановлюється мито на ввезення паровозів та рухомих частин, а з 1879 р. за рішенням Комітету міністрів виробництво сталевих рейок було переведено на використання металу винятково вітчизняного виробництва⁷. Такі урядові дії значно пожвавили підприємницьку ініціативу та притік іноземних капіталів до українських губерній, а міністр фінансів М. Рейтерн за значенням прирівнював такі зміни до забезпечення незалежності країни від імпортного озброєння⁸. Правильність таких змін у зовнішньоторговельній політиці Російської імперії опосередковано підтверджувалась і загальноєвропейськими тенденціями, адже друга половина 70-х рр. XIX ст. характеризувалася хвилею митно-охоронних дій у більшості країн⁹.

⁴ Промышленность и торговля. – 1908. – № 5. – С. 260.

⁵ Там же. – 1908. – № 1. – С. 31.

⁶ Ерманский А. Крупная буржуазия до 1905 года // Общественное движение в России в начале XX-го века; под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – СПб.: Тип. Товарищества “Обществ. польза”, 1911. – Кн. 2. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 315.

⁷ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні ... – С. 13.

⁸ Гиндин И. Ф. Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте // Вопросы истории. – 2007. – № 1. – С. 116.

⁹ Шульце-Гевециц фон Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России. – С. 203.

Якщо розглядати вплив підприємницьких груп на ці процеси, то поворот від фритредерства до протекціонізму означав перемогу представників українських земель і московського регіону, орієнтованих на місцеві ресурси та переважно місцевий ринок, над прилеглими до європейського кордону територіями (петербурзький і прибалтійський райони, польські землі), що використовували переважно привізну сировину. Владними верхами починає підтримуватись ідея повної незалежності народного господарства імперії, що з економічного погляду повністю відповідало інтересам буржуазії Донецько-Придніпровського району. Протистояння між промисловістю та сільським господарством теж проявлялося в митній політиці як невід’ємна складова відносин між виробниками та споживачами. Якщо в цілому розглядати російське пореформене суспільство, то переважна більшість була захисниками системи вільної торгівлі, що характерно для країни аграрного типу. Їм протидіяла порівняно невелика кількість прихильників протекціонізму, проте вони мали беззаперечну перевагу – капітали. Саме останні знайшли підтримку своїх переконань, перш за все, через фінансові труднощі уряду. “Дивного напрямку, – писали “Московские ведомости” (1886 р.), – набуває наша економічна політика за останній час: окремо взяті інтереси й клопотання задовольняються, часто підриваючи інші та завдаючи шкоди загальним інтересам. Загальні питання не вирішуються, а клопотання на користь приватних інтересів задовольняються моментально”¹⁰. Прагнення до активного зовнішньоторгового балансу, фінансові інтереси державної скарбниці та інтереси окремих підприємницьких груп – усе це схилило урядовців у бік посилення митної охорони.

Характерним показником переплетіння різних інтересів, викликаного введенням мита, було ставлення підприємницьких об’єднань до митного обкладення кам’яного вугілля. У питаннях митної політики торгово-промислової кола виступали далеко не одноставно, тут виникали гострі протиріччя між представниками різних груп буржуазії (сільськогосподарської та промислової, а серед останньої – між видобувною та обробною галузями). У 70–80-х рр. XIX ст. підприємці розгорнули активну митно-охоронну агітаційну діяльність на з’їздах гірничопромисловців Півдня Росії, засіданнях біржових комітетів Харкова й Катеринослава та інших представницьких зібрань. З 1874 р. питання про введення мита на англійське та сілезьке вугілля розглядалось на з’їздах гірничопромисловців Півдня Росії. Цю пропозицію підтримали учасники торгово-промислового з’їзду та з’їзду Російського технічного товариства (Москва, 1882 р.), 1–го з’їзду гірничопромисловців Царства Польського; такої ж думки дотримувалось Товариство сприяння російській промисловості. Клопотання про встановлення мита на іноземне вугілля в портах Чорного та Балтійського морів, хоча й меншою мірою, але було задоволено в 1884 р.¹¹ Підприємці видобувних галузей цей закон оцінили як “найвидатніший законодавчий захід, спрямований на охорону кам’яновугільної та залізної промисловості від стримуючого їхній розвиток протягом багатьох десятиків років ввезення іноземного вугілля й чавуну”¹². Втіючи таке рішення можновладців, гірничопромис-

¹⁰ Шапошников Н. Н. Таможенная политика России до и после революции. – М., Л.: Центральное управление печати и пропаганды, 1924. – С. 19.

¹¹ Горнозаводское дело. – 1911. – № 46. – С. 3107–3108.

¹² Труды IX съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 16-го октября по 7-е ноября 1884 г. – Харьков: Тип. К. П. Счасни, 1885. – С. 4.

ловці зазначали, що дії уряду продиктовані “міркуваннями фінансово-політичними”¹³. Встановлення мита значною мірою пояснювалося не прагненням надати підтримку промисловості, а фіскальними інтересами – збільшення надходжень до державного бюджету.

У подальшому гірничопромисловці клопотатимуть про підвищення мита до того рівня, коли воно нарешті набуде заступницьких ознак. У 1885 р. під час обговорення цього питання на X з’їзді гірничопромисловців Півдня Росії з’ясувалось, що всупереч сподіванням із введенням мита на іноземне вугілля його ціна знизилась, а ціна донецького вугілля в одеському порту була вищою за ціну іноземного на 1,5–2,5 коп.¹⁴ Тому мінімальне мито на іноземне вугілля, на думку гірничопромисловців, мало бути не нижчим за 3,5 коп. У липні 1886 р. митний тариф на кам’яне вугілля для південних портів постановою Державної ради все ж таки було підвищено до 3 коп. з пуда¹⁵.

Введення та підвищення мита позитивно вплинуло на розвиток вуглевидобутку в Донбасі: було облаштовано склади донецького вугілля в Одесі, ввезення іноземного палива знизилось з 15 до 2,5 млн пудів у 1887 р.¹⁶ Згодом був відкритий вугільний порт у Маріуполі (1890 р.), вугільний каботаж здійснювався п’ятьма пароплавами, вісьмома шхунами, двадцятьма парусними суднами – “явище нечуване на Чорному морі, яке виникло як логічний наслідок мита на іноземне вугілля”¹⁷. Водночас клопотання південних з’їздів з цього питання не припинялись, і вже наступний після підвищення мита XI з’їзд (жовтень 1886 р.) знову просив уряд про його збільшення до 4 коп.¹⁸

У період економічного піднесення 90-х рр. XIX ст. велике сприяння вугільній торгівлі дала постанова Державної ради від 16 серпня 1890 р. про тимчасове збільшення митних ставок на вугілля в портах Азовського та Чорного морів на 40 %. Черговий XVI з’їзд гірничопромисловців Півдня Росії (листопад 1891 р.) клопотав про подальше збереження цієї надбавки¹⁹. У травні 1892 р. було законодавчо затверджено постійну ставку мита на ввезене в порти Азовського та Чорного морів іноземне вугілля й кокс у розмірі відповідно 4 і 6 коп. золотом з пуда²⁰. Захисні дії уряду призвели до зниження частки іноземного вугілля в паливному балансі країни з 34 % у 1884 р. до 18 % у 1897 р.²¹

¹³ Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – С. 71.

¹⁴ Труды X съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 20-го ноября по 8-е декабря 1885 г. – Харьков: Тип. Каплана и Бирюкова, 1886. – Ч. 1. Доклады. – С. XXIX.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Гос. тип., 1886. – Т. VI. – С. 291–292.

¹⁶ Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – С. 72.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Труды XI съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 20-го октября по 9-е ноября 1886 г. – Харьков: Тип. Каплана и Бирюкова, 1886. – Ч. 1. Доклады. – С. XXXIV.

¹⁹ Державний архів Харківської області. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1697. – Арк. 2.

²⁰ Свод учреждений и уставов таможенных // Свод законов Российской империи. – СПб.: Изд. кодификац. отд. при Гос. совете, 1892. – Т. VI. – С. 30.

²¹ Крутиков В. В. Буржуазия Украины та економічна політика царизму в пореформений період. – С. 90.

Щодо розвитку сталеливарного виробництва, то головною перепоною на цьому шляху з'їзди гірничопромисловців вважали безмитне ввезення металів і найголовніше – чавуну. На 1880 р. імпорт іноземного металу в імперію здійснювався на суму понад 200 млн руб. сріблом щорічно²². П'ятий з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії (1880 р.) пропонував відмінити будь-які державні субсидії, гарантії та пільги, а замість цього запровадити захисні мита на чавун, поставивши таким чином усіх підприємців в однакові умови. У 1881 р. мито на нього становило 6 коп. з пуда; за наполегливих клопотань з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, підтримки цієї ідеї Товариством для сприяння російській промисловості й торгівлі²³, переконливої аргументації всеросійського Торгово-промислового з'їзду в Москві²⁴, у 1887 р. мито було підвищено до 25 коп.²⁵ Така зміна мала сприяти імпорту до країни не товарів, а капіталів. Більшістю підприємницьких об'єднань такий захід вважався найсуттєвішим і найнеобхіднішим для розвитку гірничозаводської промисловості, який водночас був би необтяжливим для населення, адже основний обсяг чавуну йшов на випуск рейок²⁶. Не погоджувалися на підвищення мита на чавун представники переробних заводів, мотивуючи це високими цінами на внутрішньому ринку. Клопотання з'їздів гірничопромисловців Царства Польського про зниження мита на кокс викликало “заперечення” гірничопромисловців Півдня Росії, а звернення терських нафтопромисловців щодо безмитного ввезення чавуну, сталі, машин – їхній “енергійний протест”²⁷. У цілому, спорудження Катерининської залізниці та впровадження мита на чавун привело до будівництва на Півдні 12-ти металургійних заводів та 15-ти машинобудівних, за десять років дії мита спостерігалось майже дев'ятикратне зростання кількості доменних печей, виплавка чавуну збільшилася з 2,9 млн пудів до 39 млн пудів²⁸.

Щодо сільськогосподарських машин та інших металевих виробів. Як один із заходів сприяння розвитку вітчизняного машинобудування, з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії клопотали про введення мита й на цю групу імпортованих товарів²⁹. У доповідях Імператорського Вільного економічного товариства тапляється матеріал про вплив цього можливого заходу на сільське господарство і ґрунтовний висновок, що мито не принесе суттєвої користі машинобудуванню, проте стане приводом для підви-

²² Труды V съезда углепромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 4-го по 22-е сентября 1880 года. – Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1880. – Ч. 1. – С. XIII.

²³ Труды общества для содействия русской промышленности и торговле. – СПб. : Тип. канцелярии СПб. Обер-полицмейстера, 1881. – Ч. 12. – С. 29.

²⁴ Приложение к первому тому Трудов высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда. – СПб. : Типография А. С. Суворина, 1883. – С. 16.

²⁵ Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – С. 73.

²⁶ Приложение к первому тому Трудов высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда. – С. 23–24.

²⁷ Труды XXXIV съезда горнопромышленников юга России (23 ноября – 8 декабря 1909 г.). – Харьков, 1909. – Т. 1. – С. 83–84.

²⁸ Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – С. 75.

²⁹ Труды XXVII съезда горнопромышленников юга России. – Харьков : Паровая типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1903. – С. 40.

шення цін на іноземні сільгоспмашини і витрат сільських господарів на 10 %³⁰. Слід урахувати, що в імперії зберігалась велика залежність від імпортих машин – “щорічно Росія ввозила на сотні мільйонів рублів різних машин та знарядь, починаючи від великих та складних дизелів і завершуючи швацькою машинкою, пожежним насосом, сакківським плугом і жнивваркою; маленький млин у сільській глибинці мав дизель, привезений з-за кордону; на полях орали іноземними плугами й молотили хліб на закордонних молотарках”³¹. Тариф 1891 р. утримав мито на сільгоспмашини на рівні 70 коп.³² У воєнні роки сільськогосподарські товариства українських губерній клопотали про зниження ввізного мита на сільськогосподарські машини та знаряддя з Америки та Великої Британії як тимчасовий захід³³.

Таким чином, якщо в 1857–1863 рр. сума всіх митних зборів від вартості імпортованих товарів становила 17,6 %, у 1881–1884 – 18,7 %, то в 1891–1900 – вже 33 %³⁴. Від митних зборів значно зростали доходи держави: 1870–1876 рр. вони становили 72,1 млн руб., 1887–1891 рр. – досягли 115,2 млн руб.³⁵. Укріплення митного бар’єру на кінець XIX ст. було настільки очевидним, що представники видобувної промисловості висловлювали “схвалення цієї сторони економічної політики уряду”³⁶. Показовим є побажання голови Ради з’їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. Авдакова, щоб уряд, ставши на шлях протекційності вітчизняної кам’яновугільної промисловості, продовжував їй в тому ж напрямі далі, не зупиняючись перед збільшенням розміру мита³⁷. Торгово-промисловий з’їзд 1882 р. в Москві “висловив побажання, щоб система мит ... була вповні охоронною і підтримувалася до тих пір, доки не мине в цьому необхідність, за вказівкою досвіду”³⁸. Відстоюючи свою позицію, гірничопромисловці заявляли: “Нехай скільки завгодно говорять, що чавун у нас дорогий, рейки дорогі, що в нас ринок через силу задовольняється своїми продуктами гірничої промисловості, але

³⁰ Черняев В. В. О влиянии таможенных пошлин на земледельческие орудия и машины по отношению к сельскому хозяйству. – СПб. : Тип. товарищества “Общественная польза”, 1880. – С. 13.

³¹ Сидоров А. Л. Отношения России с союзниками и иностранные поставки во время Первой мировой войны 1914–1917 г. // Исторические записки. – 1945. – Т. 15. – С. 128.

³² Свод учреждений и уставов таможенных. – С. 53.

³³ Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918) : Історичний нарис. – Вінниця : Розвиток, 2007. – С. 70.

³⁴ Лортікян Е. Л. Деякі аспекти впливу держави, вчених-економістів і представницьких організацій на розвиток промислового підприємництва України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України. – К, Тернопіль : Вид-во ІЕ НАНУ, 1998. – Вип. 30. – С. 89.

³⁵ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні ... – С. 17.

³⁶ Лаверычев В. Я. Самодержавие и экономическая жизнь пореформенной России // Царизм и развитие капитализма в пореформенной России : сб. ст. – М. : АН СССР Ин-т истории СССР, 1984. – С. 16.

³⁷ Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період. – С. 82.

³⁸ Резолюции высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда, созванного Обществом для содействия русской промышленности и торговле в Москве в июле 1882 г. – СПб. : Типография А. С. Суворина, 1883. – С. 28.

будь-хто, неупереджений, повинен зрозуміти, що необхідно терпляче перечекати певний час, доки своя справа розвинеться”³⁹. Проте здешевлення продукції важкої промисловості в Російській імперії, як це було в Європі, так і не відбувалося. Припущення, що конкуренція всередині країни спонукатиме до зменшення витрат виробництв і зниження цін на кінцевий продукт, виявилось помилковим. Особливо наочними були ціни на залізо: у 40-х рр. XIX ст. штабове залізо коштувало 0,95–1,6 руб. за пуд, у 90-х – уже 1,35–2,95 руб. за пуд⁴⁰.

У період з 1887 по 1892 рр., на думку професора Фрейбурзького університету Г. фон Шульц-Геверниця була сформована “система однобічного меркантилізму”⁴¹. Новий митний тариф 1891 р. став кульмінаційним пунктом російського протекціонізму, адже становив близько 33 % вартості ввезених товарів, європейські ж тарифи коливалися в межах 5–18 %. У Російській імперії мито за пуд заліза становило 60–100 коп., тоді як у Франції – 14,3–26,6 коп., Австро-Угорщині – 6,6–25,3 коп., Німеччині – 7,6–12,8 коп.⁴² Урядовці ж підкреслювали, що метою нововведень є “рівномірне покровителство різним галузям російської промисловості, починаючи від видобутку сировини і завершуючи виробництвом готових товарів”⁴³.

У цьому загальному процесі посилення протекціонізму часто не враховувалась думка споживачів промислової продукції. Вони, навпаки, вимагали зниження митних ставок або взагалі їх скасування. За це активно ратували представники Одеського й Київського біржових комітетів⁴⁴. Перший представляв інтереси переважно сільсько-господарського машинобудування та торгової буржуазії, другий – цукрозаводчиків. Категорично проти підвищення митних тарифів виступали з’їзди російських фабрикантів землеробських машин та знярядь, уся аграрна буржуазія ставилась у край негативно до встановлення протекційних митних тарифів, адже це не відповідало їхнім економічним інтересам. Одеське відділення Ради торгівлі й мануфактур у своїх протестах проти накладення мита на ввізне вугілля доводило, що такі рішення уряду призведуть до підвищення ринкової ціни вугілля на 50–75 %⁴⁵.

Влада намагалась ураховувати численні звернення споживачів мінерального палива, дозволивши безмитне ввезення обмеженої кількості чавуну та заліза для машинобудівних підприємств (від українських губерній цим правом у 1861–1875 рр. користувалися 23 підприємства)⁴⁶. Проте реакція можновладців була й іншою. У зв’язку з вугільною кризою кінця 80-х рр. XIX ст. деякі представницькі об’єднання з переважно торго-

³⁹ Труды экстренного съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в Харькове с 17-го по 20-е августа 1893 г. – Харьков, 1893. – С. 59.

⁴⁰ Шульце-Геверниця фон Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России. – С. 228.

⁴¹ Там же. – С. 210.

⁴² Там же. – С. 211.

⁴³ Россия в конце XIX века / под. общ. ред. В. И. Ковалевского. – СПб. : Типография Акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 238.

⁴⁴ Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1971. – С. 76.

⁴⁵ Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – С. 71.

⁴⁶ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні ... – С. 12.

вим капіталом звернулися до Міністерства фінансів із клопотанням відмінити мито на вугілля, проте в установі “не знайшли поважних мотивів для зняття мита”⁴⁷.

На кінець століття безапеляційність протекційної політики уряду стає очевидною. На Всеросійському торгово-промисловому з’їзді в Нижньому Новгороді (1896 р.) розгорілася дискусія з приводу протекціонізму та митних тарифів. Прикметно, що більшість делегатів висловились за зниження тарифних ставок, однак головуючий на з’їзді міністр фінансів С. Вітте з докором зауважив, що про “складання” (зниження) мита не можна й думати, а тих, хто так висловлювався, назвав не російськими підданими, а “прибульцями з-за кордону”⁴⁸. На підтримку цих слів Д. Менделєєв доводив, що вільна торгівля можлива лише для країн, які вже мають розвинену економічну систему та налагоджені торгові зв’язки. Із властивою науковцеві логічністю він обгрунтував, що “всі нововведення, як-то залізниці, як-то звільнення селян, як-то вільне слово, перетворюються в російську силу та міцніше крупівських гармат будуть сприяти збереженню самобутності”⁴⁹.

Головні принципи урядової політики, що значно виходили за межі суто економічних, С. Вітте роз’яснював так: “Ця заступницька система мала своїм завданням створити в Росії свою власну обробну промисловість, яка сприяла б зростанню нашої економічної, а відповідно, і політичної самостійності та дозволила б нам встановити більш вигідні для нас міжнародні відносини”⁵⁰. Зменшення ввезення іноземних товарів вело до покращання курсу рубля, накопичення державного золотого фонду та зменшення тягаря іноземних позик. Водночас урядовці визнавали, що російська охоронна митна система “обходиться набагато дорожче, ніж іноземцям” і висловлювали сподівання на винагородження цих жертв у майбутньому⁵¹.

Ставлення до митних тарифів розділило не тільки суспільство, але й науковців. Частина економістів схвально оцінювала протекційні заходи уряду, які “прищепили нашому дряхлому господарському організму певну бадьорість, пробудили його від сплячки та посилили в ньому життєві сили”⁵². Ліберальні автори зауважували, що інтереси промисловості та сільського господарства настільки тісно пов’язані між собою, що про їх протилежність не може бути й мови⁵³. Професор І. Озеров на основі фахових комплексних розрахунків доводив, що “залишатися землеробською країною в теперішній час вкрай не вигідно”⁵⁴. На засіданні Імператорського Вільного економічного товариства М. Туган-Барановський зазначав: “Росія – країна капіталістичного розвитку, що є природним та необхідним наслідком соціально-економічного розвитку суспільства”⁵⁵. Професор М. Ланговий вважав, що “засновувати благополуччя країни виключно на виробництві сільськогосподарських продуктів, пов’язаному з багатьма випадковостями, навряд чи правильно”⁵⁶.

⁴⁷ Отчет уполномоченных XIII съезда горнопромышленников юга России по ходатайствам съезда. – Харьков : Тип. Каплана и Бирюкова, 1888. – С. 65.

⁴⁸ Бессолицын А. А., Кузьмичев А. Д. Экономическая история России: Очерки развития предпринимательства. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – С. 142.

⁴⁹ Менделеев Д. И. Будущая сила, покоящаяся на берегах Донца. – С. 16.

⁵⁰ Лаверычев В. Я. Самодержавие и экономическая жизнь пореформенной России. – С. 6.

⁵¹ Россия в конце XIX века. – С. 239.

⁵² Литвинов-Фалинский В. П. Наше экономическое положение и задачи будущего. – С. 53.

⁵³ Там же. – С. 66.

⁵⁴ Озеров И. X. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. – С. 7.

⁵⁵ Феценко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства. – С. 32.

⁵⁶ Россия в конце XIX века. – С. 256.

Проте в пореформеному суспільстві все ж таки домінувало переконання про суто землеробський характер економіки країни, тож інтересам виробництва хліба мали підпорядковуватись усі заходи економічної політики, перехід країни із землеробського до промислового типу вважався передчасним. Протягом майже всього XIX ст. підприємство в Росії сприймалось як глибоко ганебне заняття, до підприємців ставилися з презирством як дворянство, так і інтелігенція. Як зазначав гірничий інженер А. Вольський, “слово “промисловець” зробилось чомусь синонімом слів “шахрай”, “кровопивця”, “експлуататор” та інших, не менш утішних визначень”⁵⁷. Підприємці зауважували, що “в нас на промислові справи нерідко дивляться ще як на щось досить підозріле й досить недодавно ще марнотратство та елегантність ледарства оцінювалися нашим суспільством набагато вище, ніж заробіток грошей чесною промисловою працею”⁵⁸.

Перед Першою світовою війною думка про шкідливість надмірної митної охорони здобувала все більше прихильників у владних колах. Брак стимулювання технічних та організаційних удосконалень іноземною конкуренцією формував високі ціни на внутрішньому ринку, низьку зарплатню та інертне підприємницьке середовище. Передвоєнна вугільна криза й численні клопотання представників обробної галузі та транспорту спонукали уряд законом від 4 липня 1913 р. дозволити протягом одного року безмитне ввезення іноземного вугілля через порти Балтійського моря для потреб залізничної мережі (до 50 млн пудів вугілля)⁵⁹. Уперше після запровадження мита на вугілля уряд удався до таких дій. Проте гірничопромисловці Донбасу застерігали, що таке ввезення “може бути зроблено й так, що цим буде здійснено сприяння внутрішньому ринку, але ввезти можна й так, що цим буде паралізована наша вітчизняна промисловість”⁶⁰.

У грудні 1913 р. Всеросійське товариство цукрозаводчиків клопотало про збереження безмитного ввезення іноземного вугілля на весь 1914 р.⁶¹ Натомість з’їзди гірничопромисловців Півдня Росії наголошували, щоб “уряд користувався цим заходом вкрай обережно й у надзвичайних випадках”⁶². Одним із головних питань екстреного з’їзду гірничопромисловців Півдня Росії у березні 1914 р. були “мита на ввезене в Росію іноземне мінеральне паливо й інші гірничозаводські продукти”⁶³. Як вважали підприємці, для захисту вітчизняної промисловості мито на чавун мало б бути встановлено в розмірі 40 коп. з пуда, а на вугілля – не знижуватись⁶⁴. Гострі дискусії щодо цього “центральної важливості поліекономічного питання” розгорілися на VIII Всеросійському з’їзді представників промисловості й торгівлі (1914 р.), де думки розділились на декілька течій. Знову виявились протиріччя між захисниками охоронної системи мит і тими, хто вважав “перебільшеною віру в рятівні високі ставки на ввізні товари”⁶⁵. Міністр торгівлі й промисловості С. Тімашев зауважував: “Коли в нас говорять про ставлення до промисловості, то більшість бачить тільки одну панацею від усіх хвороб – високий тариф і нічого іншого”⁶⁶.

⁵⁷ Вольский А. А. Производительные силы и экономическо-финансовая политика России. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1905. – С. 2.

⁵⁸ Берлин П. А. Русская буржуазия в старое и новое время. – М. : Книга, 1922. – С. 217–218.

⁵⁹ Вестник сахарной промышленности. – 1914. – № 10. – С. 295.

⁶⁰ Торгово-промышленный юг. – 1913. – № 14. – С. 53.

⁶¹ Вестник сахарной промышленности. – 1914. – № 10. – С. 297.

⁶² Торгово-промышленный юг. – 1913. – № 14. – С. 54.

⁶³ Державний архів Ростовської області (РФ). – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 335. – Арк. 4.

⁶⁴ Торгово-промышленный юг. – 1914. – № 7. – С. 48.

⁶⁵ Новый экономист. – 1914. – № 19. – С. 11.

⁶⁶ Биржа. – 1914. – № 19. – С. 4.

Протягом воєнних дій Першої світової війни імпорту в Російську імперію іноземного вугілля повністю припинився. Ще більше в урядовців укріпилась думка про необхідність створення самостійної імперської економіки, незалежної від європейського імпорту. Питання митного обкладення вважалося підприємцями основою економічного розвитку, одним із тих первинних постулатів, на яких базуватиметься весь міжнародний обмін із завершенням Першої світової війни, причому митний тариф мав бути, за висловом підприємців, “путнім”⁶⁷. Недарма з’їзди представників промисловості й торгівлі у своєму звіті за 1916 р. наголошували, що “в першу чергу, діяльність уряду має проявитися в галузі митних заходів”⁶⁸. Новий митний тариф мав бути підготовлений на 1917 р.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Протекційні дії уряду протягом другої половини XIX – початку XX ст. часто сприймалися в суспільстві як заходи руйнування сільського господарства та обробної галузі. Важка промисловість у народницьких колах розглядалась як “чужорідний нарост, що руйнує народний організм, як штучно виплекана квітка, що потребує тепличного догляду”⁶⁹. В умовах протекційних тарифів споживачі змушені були переплачувати на користь промисловості сотні мільйонів рублів щорічно. На адресу важкої промисловості сипалися звинувачення про відтягування капіталів та робочих рук від традиційних галузей виробництва. Економісти застерігали урядовців від “огульного протекціонізму”, а підприємців закликали не покладатися цілком на субсидії та митні ставки⁷⁰. На їхню думку, зниження мита на промислові товари сприяло б підвищенню прибутковості сільського господарства, отже, збільшенню внутрішньої місткості ринку та купівельної спроможності населення, що повернулося б промисловим підприємствам безпосередньою вигодою.

Для розуміння такого антагонізму між різними групами буржуазії треба враховувати суттєву особливість Російської імперії пореформеної доби: процес індустріалізації тут передував аграрно-технічній революції, що загострювало суперечності між розвитком промислового виробництва та традиційністю сільського господарства. Випереджаючі темпи зростання промисловості у порівнянні з сільським господарством, торгівлею та транспортом, з одного боку, були проявом прогресивної тенденції, а з іншого – призводили до диспропорційності в економіці.

У цілому курс російського уряду на прискорений промисловий розвиток мав позитивні наслідки: по-перше, широкомасштабне залізничне будівництво розгорнулося не на заключній (як у західноєвропейських країнах), а на початковій стадії промислового перевороту; по-друге, підприємства важкої індустрії українських губерній виникли безпосередньо у формі фабрично-заводського виробництва, оминувши мануфактурну стадію. Директор департаменту торгівлі й мануфактур В. Ковалевський вбачав у великій капіталістичній промисловості силу, здатну мирним шляхом цивілізувати Росію – розвинути її економіку, включаючи сільське господарство, прискорити її культурне зростання, демократизувати політичний устрій країни⁷¹. Процес прискореного розвитку проми-

⁶⁷ Промышленность и торговля. – 1915. – № 1. – С. 15.

⁶⁸ Там же. – 1917. – № 1. – С. 7.

⁶⁹ Литвинов-Фалинский В. П. Наше экономическое положение и задачи будущего. – С. 54.

⁷⁰ Озеров И. X. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. – С. 8.

⁷¹ Шепелев Л. Е. Промышленность или сельское хозяйство? Проблема смены курса политики царизма в начале XX в. // Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в конце XIX – начале XX века: сб. научн. трудов. – М.: Изд-во ин-та ист. СССР, АН СССР, 1988. – С. 8.

словості призвів до принципової зміни структури економіки країни, водночас здійснюючи суттєво впливаючи на всі сфери життя російських підданих.

Маневруючи між промисловим та аграрним курсом, самодержавство тим самим гальмувало загальний процес розвитку країни. При цьому економічна політика, у тому числі й протекційні митні заходи, в умовах пореформеної доби не завжди досягали своїх цілей. Брак продуманої та твердої економічної програми дій, архаїчність законодавства, невідповідний склад адміністрації, загальнополітична й загальнокультурна ситуація в країні – ось такі перепони на шляху розвитку капіталістичного господарства. Феодальний характер політичної влади заважав сформуватися розвиненій буржуазній культурі та капіталістичному ладу. Курс економічної політики уряду хитало зі сторони в сторону на розсуд правлячої верхівки. У таких умовах торгово-промислові кола позбавлялися можливості економічного розрахунку та прогнозування, без яких були неможливі великі промислові проекти. Держава взяла на себе стільки функцій ринку, що російська економіка не була ринковою в повному розумінні цього терміна. Такий підхід до соціально-економічних процесів у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., а також очевидна взаємообумовленість влади й капіталу потребують подальших досліджень.